

MARTIN SCHULZE WESSEL

Pražské jaro je inspirační fundus

Před padesáti lety se v Československu děly věci. A nejen v Československu. Historici i pamětníci mají nyní plné ruce práce. Vzpomínají, analyzují, komentují, vydávají články i knihy. V českém podání to někdy vypadá tak, jako by důležitost roku 1968 spočívala v srpnové invazi spojeneckých armád do republiky. Podstatnější ovšem je uvědomit si a zformulovat, proč k ní došlo. Nejdříve je přece nutné prase vykrmit, než je podříznete. V hodnocení pražského jara se naši historici neshodnou. O to zajímavější je podívat se na to, jak je hodnotí německý historik. Martin Schulze Wessel ve své knize *Pražské jaro: Průlom do nového světa*, která právě vyšla česky, je zasazuje do evropského kontextu.

ZUZANA A VÁCLAV SOUKUPOVI

Události roku 1968 v Československu probíhaly paralelně s celosvětovým hnutím odporu vůči establishmentu a stávajícímu společenskému uspořádání. Do jaké míry se podle vašeho názoru tyto protestní proudy a pražské jaro navzájem ovlivňovaly?

Skutečně existují jevy, které shodně nacházíme ve všech jednotlivých ohniscích roku 1968, ať už se jedná o Berkeley, Paříž, Berlín nebo Prahu. Šlo o kritiku autorit a prosazení nového životního stylu, který se na celém světě odrážel v nové hudební kultuře, trendu dlouhých vlasů a nedbalém oblékání. Přesto jsou rozdíly obrovské. Pražské jaro se od samého počátku rozvíjelo pod Damoklovým mečem obnovy represí, které by opět anulovaly všechny vybojované svobody. Proto bylo hnutí v Československu navzdory spontánnosti a ironickému duchu celosvětových protestů mnohem vážnější, méně hédonistické, a proto v jistém smyslu političtější než rok 1968 v západním Německu. Pražské jaro se tedy v mnohém ohledu od událostí v západním Německu odlišovalo: nedocházelo k žádným dogmatickým marxistickým debatám, ale ani k „politizování soukromí“, které se prosazovalo v berlínských komunách.

Čím vás pražské jaro zaujalo především? Změnila práce nad knihou vaše dřívější vnímání těchto událostí, a co vás nejvíc překvapilo?

Na počátku své práce nad knihou jsem se nejprve soustředil na téma „reformního experimentu“. V nejrozvinutější zemi východního bloku byla před padesáti lety uskutečněna snaha o spojení socialismu a demokracie, o překonání systémových rozporů. Tento odvážný pokus je jádrem mýtu pražského jara. Během práce na textu se však můj zájem poněkud posunul. Když se podrobně zabýváte protagonisty pražského jara, stává se zřetelnějším, že některé cíle, jako je „třetí cesta“ mezi kapitalismem a socialismem, byly spíše deklarovány až zpětně. Během pražského jara neměla většina politiků, zvláště pak Dubček, žádné pevně stanovené představy o cíli reformem. Byl vytyčen jen nejasný cíl, ve skutečnosti šlo spíše o „demokratizaci“ než „demokracii“. Napínavými momenty vývoje pražského jara bylo odstartování reformem shora bez jasných plánů a revoluční strhující dynamika, kterou procesu dodala od března 1968 československá veřejnost. Překvapila mě významná role, kterou hrálo vyrovnávání se s minulostí, zvláště pak rehabilitace obětí justičních zločinů stalinského a gottwaldovského období. Pražské jaro bylo projektem zaměřeným do budoucnosti, diskuse v českých a slovenských novinách v roce 1968 se však v té době do značné míry točily okolo minulosti, konce čtyřicátých a začátku padesátých let. Bylo pro mě důležité, aby z mé knihy vyplývalo, že obojí bylo navzájem

provázáno – bez kritického vyrovnání se s československými justičními zločiny by reformní proces nebyl možný. Tím, že vedení strany a státu připustilo diskusi o minulosti a rehabilitovalo oběti, získalo zpět důvěru, která byla nezbytná pro nastolení reformního kurzu. V pražském jaru šlo i o morální obnovu národa.

Vidíte zde paralely k německému procesu denacifikace?

Můžeme zde vysledovat podobnosti, ale i rozdíly. Ve Spolkové republice Německo šlo v roce 1968 o vyrovnání se s národnosocialistickou minulostí, jejíž zločiny byly přirozeně naprosto jiného rozsahu než ty komunistické čtyřicátých, padesátých let v Československu. Podobně jako západoněmecká vzpoura byl i protest československého studentského hnutí do jisté míry historicko-politicky motivován. Například Jiřího Müllera, jednu z vedoucích osobností studentského hnutí, zásadně ovlivnila skutečnost, že ze státních zločinů období Stalina a Gottwalda nebyly vyvozeny žádné adekvátní závěry. To ho přimělo již několik let před pražským jarem k úvahám nad potřebou vyrovnání se s minulostí a nad politikou vůbec. Velký rozdíl ve srovnání se západoněmeckým hnutím roku 1968 tkvěl v tom, že během pražského jara se vyrovnání s minulostí stalo záležitostí všech generací. Začalo se hovořit i o antise-

mitských kampaních, které komunistická strana spustila zvláště v souvislosti s procesem nad Slánským, a v březnu byla tato diskuse ofenzivně vedena nejen hlasem mládeže. Hvězdou hodinou pražského jara pak byla masová shromáždění 13. března ve Slovanském domě a 20. března ve Sjezdovém paláci v Parku kultury a oddechu Julia Fučíka. Zde vystoupily před publikum a odpovídaly na jeho otázky vedoucí osobnosti pražského jara, mezi nimi i bývalé justiční oběti, které se vrátily do politiky, jako například Josef Smrkovský. Zájem publika se ovšem soustředil nejen na minulost. Tím, že se bývalé justiční oběti daly opět k dispozici politice, propůjčovaly reformnímu kurzu důvěryhodnost. Aktivisté studentského hnutí jako Jiří Müller nebo Lubomír Holeček masová shromáždění spoluorganizovali. To lze považovat za důkaz, že v pražském jaru se nejednalo v takové míře jako v západním Německu o generační konflikt. Cílem byla změna doktrinářského režimu, který byl neschopen obnovy, a v tomto ohledu táhla starší generace justičních obětí, reformně orientovaní komunisté střední generace a aktivisté studentského hnutí za jeden provaz.

Zaujalo nás, že nezpracováváte události pražského jara jen jako rozbor samotného roku 1968, ale že sledujete kořeny a postupný vývoj reformního hnutí od komunistického převzetí

(*1962) přednáší dějiny střední a východní Evropy na Univerzitě Ludvíka Maximiliána v Mnichově. Od roku 2003 vede jako nástupce Ferdinanda Seibta Collegium Carolinum, mnichovský výzkumný institut, zabývající se českými a německými dějinami. Působí zde také kromě jiného jako spoluvydavatel časopisu Bohemia, jenž je nejdůležitějším periodikem věnujícím se dějinám českých zemí, vycházejícím za hranicemi České republiky. Martin Schulze Wessel studoval v Mnichově, Berlíně a Moskvě historii a slavistiku. Jeho hlavní výzkumná témata se týkají dějin světové politiky a společnosti, dějin a koncepce kulturních a politických loajalit a dějin náboženství. Na základě tohoto tematického komplexu vybudoval spolu s kolegy z Karlovy univerzity v Praze, Masarykovy univerzity v Brně a také z poznaňské Univerzity Adama Mickiewicze mezinárodní studijní program pro doktorandy, týkající se náboženských kultur v Evropě 19. a 20. století. V letech 2012 až 2016 zastával funkci předsedy Svazu německých historiků. Je členem Bavorské akademie věd a také Německo-české a Německo-slovenské komise historiků, od roku 2017 vede „Historisches Kolleg“ v Mnichově, který nabízí fellowships pro historický výzkum. Pravidelně se na stránkách německých periodik, jako jsou Frankfurter Allgemeine Zeitung a Süddeutsche Zeitung, vyjadřuje k aktuálním historicko-politickým otázkám. Nejdůležitější publikace: *Russlands Blick auf Preußen. Die polnische Frage in der Diplomatie und der politischen Öffentlichkeit des Zarenreiches und des Sowjetstaates 1697–1947*, Klett-Cotta, Stuttgart 1995. *Revolution und religiöser Dissens. Der römisch-katholische und russisch-orthodoxe Klerus als Träger religiösen Wandels in den böhmischen Ländern und in Russland 1848–1922*, Oldenbourg, München 2011. *Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der böhmischen Länder und Tschechiens im 20. Jahrhundert*, München 2009. *České soudobé dějiny v diskusi* (spolu s Jiřím Peškem, Vilémem Prečanem a dal.), Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2011. *Exploring Loyalty* (zusammen mit Jana Osterkamp), München 2017.

moci v roce 1948. Můžete tento proces, tuto nezbytnost přeměn významově hierarchizovat? Destalinizace byla v Československu započata poměrně pozdě, takže rok 1956 zde neměl, jak je všeobecně známo, ani zdaleka takový význam jako v Maďarsku nebo Polsku. Od roku 1958 se však dá pozorovat určitý odklon politiky od praxe stalinových let, začalo docházet k postupné liberalizaci v oblasti kultury. Jasným předělem pak byl rok 1963, svého druhu jaro před jarem, v Bratislavě ještě více než v Praze. V oblasti politiky souvisel rozhod s politickým řízením ve stylu padesátých let i s tím, že na počátku šedesátých let se již jasně projevil omezené hranice růstu plánovaného hospodářství. To vyžadovalo změnu myšlení. Zároveň v literatuře docházelo k odklonu od socialistického realismu, budovatelský patos se ztratil a mnohem přijatelnější se jevil ironický náhled.

Působivě je ve vaší knize také proplétání lidských osudů a osobností s historickým vývojem. Kdo vás v té plejádě postav zaujal nejvíc a proč?

Ano, skutečně jsem se podrobně zabýval různými skupinami osobností: justičními oběmi padesátých let, které později spoluvytvářely pražské jaro, například Josef Smrkovský a Eduard Goldstücker, dále předními ideology pražského jara, působícími v takzvaných mezioborových vědeckých týmech, jako byli Ota Šik, Zdeněk Mlynář a Radovan Richta, ale i představiteli starého režimu – Antonínem Novotným, Jiřím Hendrychem a Vladimírem Kouckým. Chtěl jsem se vyvarovat černobílého pohledu, snažil jsem se zdůraznit prolínání a souvislosti. Dokonce i Novotný, jinak ztělesnění „ancien régime“, se po jistou dobu snažil vystupovat jako hospodářský reformátor a bez jeho ideologických funkcí Radovan Richta a Kouckého by Radovan Richta nemohl dosáhnout takového vlivu svou zásadní diagnózou doby civilizace na rozcestí.

Byl jsem především fascinován Josefem Smrkovským, který byl jako člen předsednictva ÚV KSČ v roce 1951 zatčen za údajnou sabotáž a velezradu, mučen a odsouzen na patnáct let. Po svém propuštění v roce 1955 se pak cílevědomými malými kroky do politiky vrátil – v rámci strany, která ho zatratila. Za skutečně pozoruhodnou považuji skutečnost, že se vrátil bez nenávisti a jako charismatický a zároveň velmi odpovědný politik shromažďoval podporu novému kurzu strany. Působivě a s plnou rozhodností se v březnu 1968 postavil proti antisemitským náladám. Na příkladu Smrkovského, o jehož odvaze se nedalo pochybovat, je možné dobře demonstrovat dilemata, jímž museli čelit představitelé pražského jara. Jako jeden z prvních ve stranickém vedení si uvědomoval, že reformní proces může skončit vojenskou intervencí vojsk Varšavské smlouvy. V rámci typického konfliktu etiky přesvědčení s etikou odpovědnosti čelil dynamice reformem pražského jara, když v květnu 1968 nechal pokus o znovuzaložení československé sociálně demokratické strany vyústit do slepé uličky a po uveřejnění manifestu Dva tisíce slov 27. června se vyslovil pro rozhodné odmítnutí dokumentu stranou. Řídil se etikou odpovědnosti i v okamžiku, kdy byl stejně jako téměř všichni představitelé pražského jara po intervenci 20.–21. srpna unesen do Moskvy a tam postaven před alternativu buď podepsat protokol, který by zvrátil reformní proces, nebo

přijmout zavedení násilného okupačního režimu s neodhadnutelnými riziky pro československé obyvatelstvo. Dubček a téměř všichni ostatní se rozhodli protokol podepsat, čímž se takzvaná „normalizace“ dala pomalu do pohybu.

Velmi zajímavá je ale i mladší generace reformátorů, například Čestmír Cisař, který v roce 1968 patřil mezi nejpobornější politiky, zvláště mezi studenty. V Národním archivu jsem mohl prostudovat jeho pozůstalost, stejně jako některých jiných protagonistů. Když si čtete jeho korespondenci, vyvstává před vámi obraz politika, který si už před rokem 1968 počínal ve funkci ministra školství velmi odpovědně. Zároveň měla nová, „otevřená“ politika pražského jara velký vliv na jeho politický typ, ztělesňoval osobnost schopnou jednat s médii, *keep smiling* se stalo jeho charakteristikou. Císařovu schopnost přizpůsobit se novým podmínkám však nemůžeme zaměňovat s oportunismem. Jeho negativní obraz, který Zdeněk Mlynář líčí ve svých jinak skvělých memoárech, nepovažuji za spravedlivý.

Velkou část vaší knihy zaujímá podrobná a pro nás v mnohém podnětná analýza činnosti čtyř mezioborových vědeckých týmů v šedesátých letech, jejichž diskuse a závěry se staly opěrnými sloupy politických, hospodářských a ideových reformů roku 1968. Šlo o Šikovu komisi, zabývající se problémy řízení národního hospodářství, tým řízený Radovanem Richtou zkoumal společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce, Machoninův tým se věnoval sociální diferenciaci československé společnosti a tým vedený Zdeňkem Mlynářem se zabýval rozvojem demokracie a společenským systémem. Především práce týmu Radovana Richty je dnes již téměř zapomenuta. Odstavení Antonína Novotného od moci v lednu 1968 Alexandrem Dubčekem by možná zůstalo jen pouhým střídáním stráží v čele strany, kdyby již dlouho před rokem 1968 neprobíhala intenzivní a konkrétní příprava reformních plánů. Od roku 1963 můžeme zaznamenat v mnoha oblastech nové přístupy, které byly z pověření strany zpracovávány v odborných komisích. Velmi konkrétní byly zejména návrhy Šikova ekonomického týmu, které se v dubnu 1968 prosadily i do Akčního programu KSČ. Také zpracování tématu státu a práva, kterého se ujal tým Zdeňka Mlynáře, mělo velký význam. Dosah reformních návrhů tohoto týmu byl ovšem omezen – nepřipadalo v úvahu, aby byla zrušena vedoucí role komunistické strany, garance skutečné rovnoprávnosti všech politických stran byla proto neproveditelná. Federalizace Československa se dostala do politické agendy komise jen velmi pomalu a váhavě. V oblasti státu a práva se vnitřní rozpory pražského jara projeví mnohem silněji než v případě hospodářské reformy. Radovan Richta se svým týmem pracoval na tom, aby byl společnosti poskytnut velký teoretický rámec, podložený analýzou současného vývoje, jinými slovy snažil se vytknout společnosti obsažený cíl. V šedesátých letech to byl velmi atraktivní koncept, jenž přesáhl hranice bloků – západoněmečtí pozorovatelé viděli v Richtovi dokonce nového Marxe. Dnes je však i v odborných kruzích téměř zcela zapomenut.

Řadu lidí u nás zklamalo, že v rámci našich letošních „osmičkových“ výročí je v médiích i ve společnosti pražské jaro redukováno

Kniha Martina Schulze Wessela Pražské jaro nese podtitul Průlom do nového světa a v překladu Zuzany Soukupové ji vydalo nakladatelství Argo. Německy vyšla práce letos v nakladatelství Reclam. Samozřejmě že primární cílovou skupinou byli pro autora němečtí čtenáři, proto se možná zpočátku bude zdát českému čtení, že se některé známé věci opakují. Není však třeba podlehnout tomuto optickému klamu. Velmi brzy se totiž ukáže, že způsob, jakým fenomén pražského jara Schulze Wessel uchopil, respektuje jednak logiku domácího českého vývoje po druhé světové válce jako nezbytného předpokladu snahy o reformu, ale nepominá ani na mezinárodní kontext studené války, jenž bohužel českému pohledu na srpen 1968 většinou fatálně uniká.

Koneckonců ani souhrnná připomínka na první pohled známých faktů není bez užítku, protože autor nabízí kontext a souvislosti nepamětnými generacím zpravidla unikající. Příkladem může být třeba zrovnoprávnění mužů a žen, ke kterému i po legislativní stránce tehdy v Československu došlo. Autor cituje české emigrantky po roce 1968, jež v údivu zíraly na situaci ve vztahu pohlaví na Západě a připadaly si „jako v rozvojové zemi“, kde se vývoj o dvacet let opozdil.

Dalším opomíjeným aspektem československého roku 1968 je skutečnost, že na přípravě společenských reformů a na jejich bohužel velmi částečné realizaci se podílely vědecké týmy a skupiny intelektuálů, z nichž zejména spisovatelé hráli dominantní úlohu. Plody tehdejšího rozkvětu ve všech oblastech umění koneckonců svědčí dodnes svou trvalou hodnotou o tvůrčím potenciálu národa. Redukovat tedy dobovou problematiku na boj mezi progresisty a konzervativci v KSČ je naprostým nepochopením podstaty tehdejších změn a záměrnou bagatelizací historie.

Pohled Schulze Wessela na politická jednání mezi československou a sovětskou reprezentací v roce 1968 je nemilosrdný a svým způsobem varovný. Pasáže o ponižujícím postavení ČSSR jako kolonie či nesvéprávné satrapie zahanbují čtenáře i po půlstoletí a přibližují bezvýchodnost situace, v níž se náš stát nacházel. Přijezd tanků pak odpovídal železně logice imperiálního myšlení, které ze světa nezmizelo a i dnes si na ně lze kdykoli sáhnout v několika regionálních zabarveních.

především na události kolem srpnové okupace, do značné míry se opomíjí předchozí mimořádné, celonárodní úsilí a vzepětí reformních sil, onen vámi výstižně pojmenovaný „průlom do nového světa“. Váš komentář? Je to skutečně překvapivé a vlastně nepochopitelné. Pražské jaro je významnou dobou celonárodní snahy o obnovu a vůle vytvořit něco nového, proto by mělo zvláště dnes, v době všeobecné politické letargie v Evropě, představovat důležitý vzpomínkový a inspirační fundus. Skutečnost, že pražské jaro nakonec ztroskotalo, nemůžeme považovat za platný argument. V případě Velké francouzské revoluce také nelze hovořit o řetězu samých úspěchů, přesto je ve Francii oslavována nebo přinejmenším připomínána.

Kde vidíte hlavní příčinu konečného nezdaru pražského jara?

Vnější důvody jsou jasné. Komunistické vedení v Moskvě, východním Berlíně a Varšavě vyhodnotily dění v Československu jako kontrarevoluci a rozhodly se pro vstup vojsk. Rozhodující byl při tom strach z přenosu nákazy politické emancipace. V Sovětském svazu se obávali především situace na západní Ukrajině, proto byl šéf ukrajinské komunistické strany jedním z nejrozhodnějších zastánců tvrdého zásahu.

Jiná otázka je, zda existovaly i vnitřní důvody neúspěchu. Jako ve všech radikálních reformních procesech a revolucích vznikly i v pražském jaru vnitřní rozpory, které nebyly aktéry vždy včas rozpoznány. Jednou takovou aporií byla skutečnost, že komunistická strana reformní proces iniciovala a aspirovala na to, aby jej i nadále řídila, zároveň však v zájmu splnění cíle „demokratizace“ musela rezignovat na uplatňování „vedoucí role“ ve společnosti. Tento rozpor byl pro politické aktéry neřešitelný, navíc se zde projevoval i vnější tlak – pro Moskvu byla obrana vedoucí role KSČ zásadním požadavkem.

Víme, že historie nezná žádná kdyby, ale přece: Existovala pro československé vedení a sovětské představitele nějaká alternativa kromě návratu k neostalínismu? Šance pražského jara spočívala v enormních politických ztrátách, které intervence Sovětskému

svazu přinášela. Reformátoři však neměli na výběr žádnou jednoduchou cestu a každá zpětná rada ignoruje konkrétní danou situaci historických aktérů. Z dnešního pohledu se snad může zdát, že by bylo lepší, kdyby Dubček zveřejnil sovětské obavy z pražského jara, o nichž věděl nejpozději od května, kdy mu byly v Moskvě bez obalu sděleny. Nikdo ale nemůže tvrdit, že by to vedlo k pomalejšímu tempu reformů, k jejich opatrnějšímu průběhu a na konci k úspěšnému zakončení, nebo by to zahraničněpolitickou konfrontaci jen urychlilo.

Jak vnímáte současné ruské pokusy o revizi hodnocení události roku 1968?

Strach před nálezou svobodou existuje v moskevském vedení i dnes, proto je ruská politika vůči Ukrajině tak destruktivní. To je další důvod, proč je pražské jaro stále vysoce aktuální.

Jak byste popsal svoji historiografickou metodu, kde vidíte její přednosti a případné slabiny?

Zdy se snažím přizpůsobit svou metodu předmětu zájmu, mě dřívější knihy jsou zpracovány odlišnou metodou než tento nový titul o pražském jaru. Na jednu stranu chápu pražské jaro jako drama, v klasické jednotě místa a času a děje. Z toho se snažím vyjít a zachytit drama vývoje v jeho dynamice i ve zpomalujících momentech. K tomu patří, že některá místa jsou psána scénicky, dialogy některých postav do určité míry zaprotokolovávám. Na druhou stranu mám ovšem také strukturálně historický zájem o pražské jaro: Za jakých sociálně historických předpokladů byl reformní program zahájen? Jaké zájmové skupiny ovlivňovaly proces obnovy? Jakou roli sehrála v politice věda? K jakým vzpomínkovým zdrojům se mohlo pražské jaro vztahovat? Jakou roli sehráli muži a jakou ženy? Jak zasahovala média a také počínající demoskopie do politiky? To jsou strukturálně historické otázky, které by si zasloužily delší pojednání. V knize se snažím najít vyvážený vztah mezi dramatem a strukturální historií. Ideální je vyprávět drama natolik napínavě, abych mohl čtenáři zprostředkovat co nejvíce, nikoli však příliš mnoho, strukturální historie.

Kromě předsednictví v Německém svazu historiků řídíte i Collegium Carolinum v Mnichově. Jak se Collegium Carolinum v současnosti rozvíjí a jaké nové úkoly si stavíte?

Práce v Collegiu Carolinum mi dělá velkou radost. Kolegyně a kolegové se zcela samostatně zabývají svými výzkumnými projekty, které pokrývají dobu od 19. století až do současnosti a metodicky jsou založeny velmi rozdílně. Společný rámec vzniká v diskusích výzkumných skupin, na workshopech a našich výročních konferencích. A máme i nové plány – 1. října budeme v Praze otevírat naše pracoviště, které nám do budoucna umožní ještě těsněji spolupracovat s českými vědeckými institucemi.

Vztahy Čechů a Němců pochopitelně víc coby menší národ řeší Češi. Jak je dnes vnímáno Česko v Německu?

Jako hospodářsky velmi úspěšná sousední země. Od vzestupu AfD se však samo Německo stalo nestabilnějším, než tomu bylo před několika lety. Proto je pozornost momentálně zaměřena spíše dovnitř země. **Autoři jsou překladatelé.**